

نقش آیین‌های مذهبی در ساختار شهر سنتی (مطالعه موردی: شهر شوشتر)

دکتر محمد ابراهیم مظهری^۱ و دکتر فاطمه پودات^۲

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۴

تاریخ وصول: ۹۷/۶/۲۰

چکیده:

نمادها و آیین‌های مذهبی در طی قرن‌ها همواره نظم و قواعدی را در ساختار شهرهای سنتی جاری کرده‌اند؛ و از دلایلی بوده که شهرها پاسخگوی بسیاری از نیازهای روحی و روانی ساکنان خود بوده‌اند. تحلیل شکل و ساختار شهر بدون توجه به مجموعه‌ی آیین‌های مذهبی که در طول سالیان متمادی برگزار می‌شود امکان‌پذیر نیست. این تحقیق به بررسی اثر برگزاری آیین‌های مذهبی بر ساختار شهر سنتی شوشتر می‌پردازد. هدف از این پژوهش بررسی نقش مراسم عزاداری محرم در کاهش آسیب‌های حاصل از تصلیب ساختار کهن شهر و هم‌پیوندی ساختار امروزی شهر می‌باشد. قواعد حاکم بر این مراسم، ساختار بی‌روح امروزی شهر را شکسته و به صحنه‌ای یکپارچه تبدیل می‌کند. تکایا و امام‌زاده‌ها، مساجد به‌عنوان نقاط کانونی و تأثیرگذار در ساختار شهر می‌باشند. تطبیق فضاها و عناصر شهری و صحنه‌های برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم با پیکره‌ی شهر تا حدی است که بدون توجه به آن نمی‌توان تحلیل کاملی از سازمان فضایی شهر بدست آورد. در این ایام شهر نقش روزمره‌ی خود را رها کرده و تبدیل به صحنه‌ی نمایشی عظیم از پیوند بین شهر و مردم را آشکار می‌سازد. کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم، شکلی یکپارچه خواهد گرفت و عناصر گسست حاصل از دوره‌ی مدرن به عاملی مثبت بدل می‌گردد.

مفاهیم کلیدی: آیین‌های مذهبی، ساختار شهر، نماد، شوشتر، هم‌پیوندی

^۱ استادیار گروه معماری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده‌ی مسئول)
m_e_mazhary@scu.ac.ir

^۲ استادیار گروه معماری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
f.poodat@scu.ac.ir

مقدمه و بیان مسأله

شهرهای ایران در طول سالیان متمادی تحت تأثیر عوامل متعددی چون، عوامل محیطی، مناسبات معیشتی، آموزه‌ها و الگوهای فکری و هنری، باورها و آیین‌ها قرار داشته‌اند. ساختارهای پنهان نمادهای خاطره‌انگیز در شهر تأثیری عمیق بر ساکنان شهر می‌گذارد. مجموع این عوامل شکل‌دهنده و تأثیرگذار، حس تعلق به شهر و محله، احساس همبستگی ساکنین و ترکیب رفتارهای فردی در ساختار گروهی را به همراه دارد. مجموعه حرکات و مراسم مذهبی که به تناوب در طول سالیان متمادی برگزار می‌شود بر ساختار شهر اثر می‌گذارند به نحوی که تحلیل شکل و ساختار شهر بدون توجه به آن امکان‌پذیر نیست.

هدف از این پژوهش بررسی اثر برگزاری آیین‌های مذهبی بر ساختار شهر سنتی (نمونه‌ی موردی: شوشتر) است. به عبارت دیگر این پژوهش سعی در بازشناسی تأثیر آیین‌های مذهبی بر پیکره‌بندی شهر شوشتر دارد. با توجه به هدف مذکور و برای تعیین دقیق‌تر حوزه‌ی تحقیق حاضر سؤال‌های زیر مطرح می‌شود:

- ۱- آیا حرکات جمعی آئینی عزاداری نظم خاصی را بر موقعیت تکایا اعمال می‌کنند؟
 - ۲- آیا می‌توان گرایش کلی مسیرهای حرکت‌های جمعی را به‌عنوان یک متغیر در انسجام شکل شهر و تحول آن دانست؟ به عبارت دیگر آیا شکل شهر از این حرکت‌های جمعی تأثیر می‌پذیرد و یا خود را با آن تطبیق می‌دهد؟
 - ۳- آیا مراسم عزاداری محرم به‌عنوان فرصتی برای کاهش آسیب‌های حاصل از تزیین ساختار کهن شهر و عاملی انتظام‌بخشی به ساختار امروزی شهر می‌باشد؟
- در این مقاله پس از بررسی فضاهای مختلف آیین برگزاری سوگواری ماه محرم در شهر شوشتر به ویژگی‌های حسینه‌ها، تکایا و بقاع متبرکه و مسیرهای عبور دستجات عزادار اشاره خواهد شد که به‌عنوان فضاهای منحصر بفرد در فرهنگ شهری و عامل مهمی در ساختار نظام فضایی و بازگویی ارزش‌های معنوی در بافت کالبدی شهر تاریخی شوشتر می‌باشند.

محدوده مورد مطالعه

این پژوهش به تأثیر مراسم آئینی بر ساختار شهر شوشتر می‌پردازد. شوشتر، شهری تاریخی در شمال استان خوزستان و در ۹۲ کیلومتری مرکز استان، شهر اهواز می‌باشد. شوشتر بین ۴۸ درجه و ۳۵ دقیقه تا ۴۹ درجه و ۱۲ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار

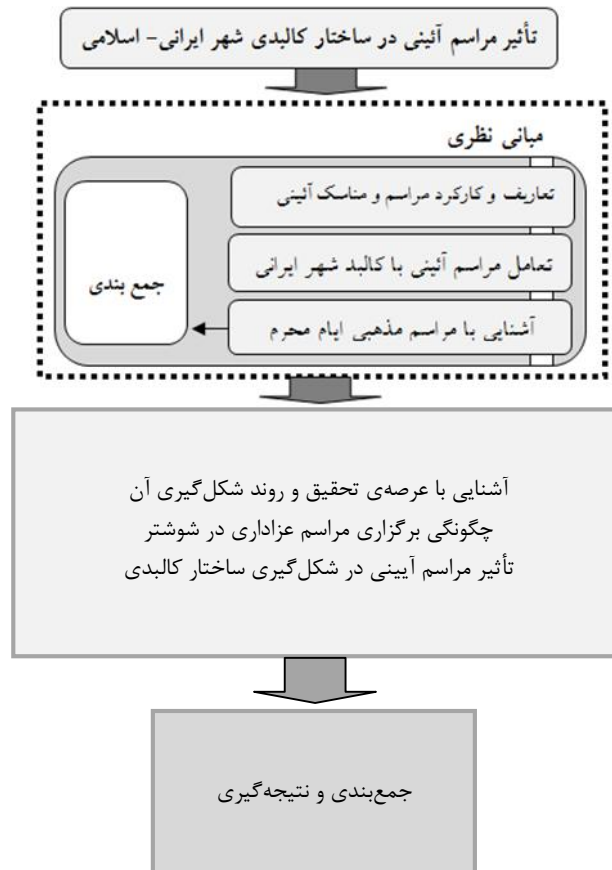
گرینویچ و ۳۱ درجه و ۳۶ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۲۶ دقیقه عرض شمالی از خط استوا قرار گرفته است. بعضی از مورخان بر این باورند که نام شوشتر از واژه‌ی "شوشا" یا "سوسا" یعنی مطبوع و دلپسند گرفته شده است و بعضی آن را "شاه شاتر" یعنی "شهر شاه" می‌دانند. مستوفی، مؤلف نزهه‌القلوب، بنیان شوشتر را به اردشیر بابکان نسبت داده و گفته است: دور شهر پنج هزار و پانصد گام است و چهار دروازه دارد (Afshar, 2006).

در شناخت سیمای شهری و استقرار عوامل طی دوران آنچه می‌توان در شهر شوشتر باز جست همان اطلاعاتی است که محققان و جغرافی‌نویسان در ادوار مختلف نوشته و نقل کرده‌اند. اولین مرحله از شناخت همانا آغاز شهرنشینی در زمان ماد و هخامنشی است که کهندژ تمامی شهر را در بر می‌گیرد که این محدوده را می‌توان به خوبی در ابعاد قلعه سلاسل جستجو کرد. گسترش بعدی در زمان ساسانیان است یعنی زمانی که شوشتر به‌عنوان یک شهر عمده و اساسی از پیشرفت‌های چشمگیر در قالب خواسته‌های شهری برخوردار می‌شود. شهر شوشتر در طی جنگ‌های صدر اسلام ویران شد اما امرای دوره‌ی اسلامی مجدداً اقدام به تجدید بنای شهر نمودند. در دوره‌ی اسلامی گسترش شهر به سمت جنوب غرب بوده است. از این زمان تا دوره‌ی سلجوقیان و بالاخره صفویه تغییراتی در استقرار عوامل اصلی بافت شهری به وجود می‌آید. در زمان قاجار اختلاف دو تیره نعمتی‌ها و حیدری‌ها که در دو بخش شرقی و غربی شهر ساکن بودند و با یکدیگر رقابت و کینه داشتند جنگ و خون‌ریزی به داخل شهر تسری یافته و این کشتار تا زمان فتحعلی قاجار ادامه داشت. تضادهای فرقه‌ای و قومی و بیماری‌های همه‌گیر و خرابی کانال‌های آب و بندها هر چند شهر را از رونق انداخت اما بزرگترین ضربه به بافت تاریخی و زندگی شهر به وسیله‌ی تصلیب شهر با احداث دو خیابان اصلی در دوران پهلوی اول به آن زده شد. به این ترتیب ساختار کهن و بافت شهر در هم شکسته و فعالیت‌های عمده‌ی شهری به کنار خیابان‌های جدید الاحداث کشیده می‌شود (Parsin Tarh Sakht Consulting Engineering Company, 2011).

روش‌شناسی پژوهشی

روش پژوهش حاضر کیفی و از نوع توصیفی - تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات اسنادی (تحلیل اسناد بر اساس متون، نقشه‌ها و تصاویر) به همراه برداشت‌های میدانی به بررسی و واکاوی تأثیر مراسم آئینی بر شکل شهر می‌پردازد. برداشت‌های میدانی نه تنها کالبد فیزیکی شهر را در بر می‌گیرد، بلکه بازشناسی مراسم، حرکات و رفتار جمعی

را در آئین مورد نظر شامل می‌شود. در واقع از طریق اتخاذ رویکرد تحلیل شکل و ساختار کالبدی، تأثیر مناسبات و فضاهاى اجتماعى در شهر مشخص می‌شود. شکل ۱ ساختار پژوهش حاضر را به تصویر کشیده است.

شکل ۱: ساختار و مراحل پژوهش

Figure 1: The Research Structure and the Stages

مبانی نظری (تعاریف و کارکرد مراسم و مناسک آئینی)

در جهت پیشبرد هدف تحقیق لازم است اشاره‌ای به تلقی این پژوهش از مفاهیم اصلی و رابطه‌ی بین آنها ارائه شود. بدین خاطر ابتدا به مفهوم آیین‌های مذهبی پرداخته شده است. مکاتب فکری و نظریه‌های گوناگونی در زمینه‌ی چگونگی پیدایش محتوا و کارکرد مراسم جمعی و رابطه آیین‌ها با اسطوره وجود دارد. لیکن بسیاری از این نظریه‌ها به دلیل قرار گرفتن در حوزه‌های دین‌شناسی، باستان‌شناسی و ... در حوزه‌ی مطالعات و بضاعت این مقاله قرار ندارند. اسطوره‌شناسان سابقه‌ی مناسک و آیین‌های جمعی را بسیار کهن می‌دانند و عموماً به ابعاد نمادین بسیار غنی آنها اشاره دارند. این آیین‌ها ممکن است فصلی و مقارن با دوره‌های باروری گیاهان و یا سالیانه باشند و یا رویدادی تاریخی را بازسازی کنند. در نظام‌های دینی مجموعه‌ای از مناسک وجود دارد. دورکیم (۱۳۸۳، ۳۸۹) با اذعان به این موضوع معتقد است که نوعی سلسله مراتب میان انواع مراسم برقرار است. در هر جامعه‌ای تعدادی از مناسک وجود دارند که از لحاظ همسانی و عمومیت از مناسک دیگر متمایز هستند. در سلسله مراتب مناسک بعضی از آنها مهم‌ترین عامل و مجرای تثبیت وحدت اخلاقی و دینی قبیله و اجتماع هستند. بالاخص مناسکی که به نوعی یا همه‌ی اجتماع و بخش‌های آن و یا حداقل نمایندگانی از تمام بخش‌های آن در آن حضور داشته باشند (Durkheim, 2004:389).

امس راپاپورت از جمله اندیشمندان فرهنگ‌گرا است. وی ساختار یک مجتمع زیستی را از نظر ویژگی‌های فرهنگی مورد دقت قرار داده و معتقد است که عامل فرهنگی و به ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام‌بخشی به زیستگاه‌های انسانی بوده است. وی اساس عمل نظم‌دهی به سکونتگاه‌ها را مذهب و مقدسات مردم دانسته که غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه صورت می‌گرفته است. او بر این باور است که ذهن انسان به طبقه‌بندی پدیده‌ها پرداخته، به همه چیز نظم داده و مدلی آگاهانه برای محیط زیست خود بوجود می‌آورد. از آنجا که مذهب و مراسم مذهبی از اهمیت بسیار برخوردار است، مجتمع‌های زیستی سنتی بر اساس مقدسات نظم‌یافته و حتی به گفته‌ای شهرها به‌عنوان مراکز مخصوص مراسم شکل گرفته به وجود آمده‌اند (Rapoport, 1987:22).

سید حسین نصر در کتاب معنویت و هنر اسلامی می‌گوید که: هنر مقدس به آن دسته از تجلیات سنتی منحصر می‌گردد که ارتباطی مستقیم با اصول معنوی آن تمدن و لذا با آیین‌ها و افعال مذهبی و درونی آن دارند و حاوی موضوعی مقدس و نوعی

نمادپردازی معنوی‌اند. با توجه به دیدگاه نصر می‌توان نتیجه گرفت که مراسم آیینی نمادی در جهت انتقال آموزه‌ها و تعالیم سنت (مذهب) می‌باشد (Nasr, 2015).

از نظر الیاده اعمال آیینی این ویژگی‌ها را دارند که زمان حال را به زمان اساطیری پیوند می‌دهند (Eliadeh, 1997:82). زمانی که ناظر بر واقعه‌ای بوده است اگر چه کهنه و دیرینه، با برگزاری آیین مورد نظر یادآوری و تکرار می‌شود. با توجه به آراء الیاده می‌توان نتیجه گرفت که هدف مؤمنان از اجرای این مراسم پیوسته کوششی است برای بازگشت به آغاز و دنبال کردن جریانی که ساخت و نظم هستی با آن پدید آمده تا مگر خود را در آن شرایط مقدس آغازین بیابند و خود بخشی از جهان قدسی گردند.

با استناد به تعاریف و کارکردهایی که صاحب‌نظران از آیین‌ها و مناسک جمعی ارائه می‌دهند (جدول ۱)؛ و وجه مشترک این دیدگاه‌ها، آیین‌های جمعی بدین صورت تعریف شود: آیین‌های جمعی نمایش‌های نمادینی هستند که از طریق آنها انسجام، انتظام بخشی به زیستگاه‌های انسانی در پوشش معنویتی واحد تقویت می‌شود.

جدول ۱: جمع‌بندی نظریات و تعاریف تعدادی از اندیشمندان از مراسم آیینی

Table 1: Theories and Definitions of a Number of Scholars of Ritual

تعاریف و کارکردهایی از مراسم و مناسک آیینی	نظریه پرداز
<i>Definitions and Functions of Rituals and Rituals</i>	<i>Theorist</i>
کارکرد رفتار مناسک آمیز و آیینی تقویت حس همبستگی اجتماعی است	امیل دورکیم
مراسم آیینی نمادی از کهن الگوهای خلقت آفرینش و نوزایش (تجدید حیات کلی زمان) است	مرچیا الیاده
عامل فرهنگی و به ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام بخشی به زیستگاه‌های انسانی است	امس راپاپورت
مراسم آیینی نمادی در جهت انتقال آموزه‌ها و تعالیم سنت (مذهب) می‌باشد	سید حسین نصر

سابقه برگزاری مراسم عزاداری امام حسین (ع)

"عزاداری" یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این گونه مراسم است. دورکیم در بحث خود درباره‌ی مناسک عزاداری، آن را صورتی از مراسم جمعی می‌داند که در کسانی که در آن شرکت می‌کنند "حالتی از جوش و خروش استثنایی" پدید می‌آورد. حالتی عاطفی خاصی در گروه شکل می‌گیرد که شدت و ضعف و کیفیت آن بیانگر اوضاع و احوال و ویژگی‌های گروه است.

برپایی مجالس عزاداری در ایران و عراق تاریخی طولانی دارد، و حتی چنین بیان شده است که عزاداری برای امام حسین (ع) ریشه در فرهنگ ایرانی دارد. بعد از سقوط بنی‌امیه، شیعیان خصوصاً در عراق، چنین موقعیتی را یافتند که برای زیارت حرم امام (ع) به کربلا بروند. اما کسانی که به دلیل بعد مسافت امکان زیارت حرم امام (ع) را در کربلا نمی‌یافتند برای برگزاری مراسم ماه محرم، در بقاع و مراقد امام زاده‌ها تجمع می‌کردند. به مرور زمان دسته‌های عزاداری به‌عنوان یک آیین شهری مطرح می‌گردند چرا که اقشار مختلف مردم را به خیابان‌ها می‌کشاند و به فضای شهری معنویت می‌بخشد. اصل برپایی دستجات عزاداری به دوران آل بویه و عهد معزالدوله در بغداد بر می‌گردد. وقتی که در روز عاشورا، بازارها بسته می‌شد مردم لباس سیاه پوشیده و گریه‌کنان و نالان در خیابان به راه می‌افتادند (Aminzadeh, 1999).

معرفی مورد پژوهی: شهر شوشتر

در شوشتر بازآفرینی واقعه‌ی کربلا توسط جمعیت کثیری از ساکنان شهر اجرا می‌شود. طی این بازآفرینی سیر طبیعی زمان گسسته می‌شود و به قرن‌های قبل پیوند می‌خورد. بدین لحاظ فضا و ساختار شهر نیز باید این قابلیت را داشته باشد تا عرصه‌ای برای باز آفرینی شود. بدون شک آیین ماه محرم در شوشتر بازآفرینی نمایشی یک رویداد تاریخی است. تأویل و تفسیر نمادها و نشانه‌هایی که در مجموعه مراسم عزاداری به‌کار می‌روند این مسأله را آشکار می‌سازند. تقریباً تمامی شخصیت‌های اصلی و حاشیه‌ای واقعه‌ی کربلا که در روایات مختلف ترسیم شده‌اند به صورتی نمادین شبیه‌سازی می‌شوند. دسته‌های عزاداری نمادی از اسرا و کاروانی است که پس از حادثه‌ی کربلا از مقتل امام باز می‌گردند.

اطلاعات مربوط به برگزاری و نوع آیین‌های سوگواری و بزرگداشت شهیدان کربلا در شوشتر به‌طور عمده از دو طریق به‌دست آمده است: متون مأخذ و کتاب‌ها و تحقیقات انجام شده در این راستا، و برداشت میدانی بر اساس عکس‌های هوایی و تجزیه و تحلیل نقشه‌های شهر صورت گرفته است. در برداشت فضاهای اصلی که نقش عمده در برگزاری این آیین‌ها دارند، اغلب مسیرها و معابر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بر این اساس سعی شده است بر اساس شواهد و آثار موجود تصویری از پیکره‌ی اصلی فضاهایی که تخریب یا دگرگون شده‌اند بازنمایی شود؛ همچنین نوع حرکات جمعی و آیینی شناخته شود. منبع اصلی جمع‌آوری اطلاعات در این زمینه پرسش‌های مستقیم محلی و مصاحبه است. از

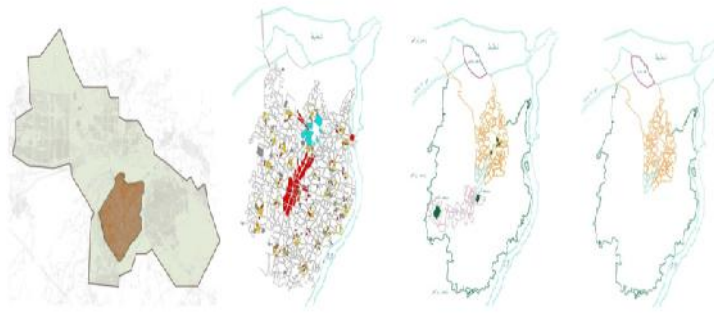
ساکنین قدیمی شهر که سن بالاتر از ۶۰ سال داشتند و به نحوی با هیئت امنای تکاپای شهر مرتبط بودند در مورد حرکت جمعی عزادارن پرسش شده است. بر اساس مجموعه اطلاعات جمع‌آوری شده در شوشتر برگزاری آیین‌های عزاداری ماه محرم سابقه‌ای طولانی دارد و آیین‌ها مجموعه‌ای از شیوه‌های مختلف عزاداری را شامل می‌شود که تماماً مورد بررسی مشاهده قرار گرفت.

۱- شناخت و تحلیل پیکره‌بندی شهر شوشتر

جهت نیل به هدف پژوهش، شناسایی فضاها و عناصری که در برگزاری آیین‌ها کارکرد دارند و از سویی دیگر رابطه‌ی بین این عناصر با بافت همجوار و پیکره‌ی شهر ضروری است. ابتدا به بررسی امام‌زاده‌ها، بقاع و مساجدی در شوشتر پرداخته‌ایم که از مهم‌ترین فضاهای آیینی در برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم می‌باشند. لازم به توضیح است که کارکرد بسیاری از آنها تنها به برگزاری ماه محرم محدود نمی‌شود. تمامی آنها در بخش قدیمی شهر قرار دارند و در توسعه‌های اخیر (بعد از سال ۱۳۴۲) که وسعتی بیش از سه برابر بخش قدیمی را شامل می‌شود چنین فضاهایی وجود ندارد.

۲- ساختار شهر شوشتر

بافت کهن شهر شوشتر محدوده‌ی بخش مرکزی شهر را شامل می‌شود این بافت به دو علت عمده از دست نخورده‌ترین بافت‌های ارزشمند شهری ایران است: ابتدا به دلیل رکود شهر تا اواخر دهه‌ی پنجاه و دلیل دیگر احداث شوشتر نو که منجر به توسعه خود به خودی در بخش شمال شرقی شهر یعنی منطقه بلیتی شده است (شکل ۲). از این رو آنچه امروزه از بافت کهن شوشتر بر جای مانده علیرغم متحمل شدن تغییرات و تحولات فراوان، هنوز در بسیاری موارد در بر گیرنده‌ی ویژگی‌ها و خصوصیات گذشته این مجموعه بوده و هنوز می‌توان رد پای عناصر و جزییات سازنده بافت دیروز را در میان جلوه‌های امروز جستجو کرد (Pasin Tarh Sakht Consulting Engineering Company, 2011).

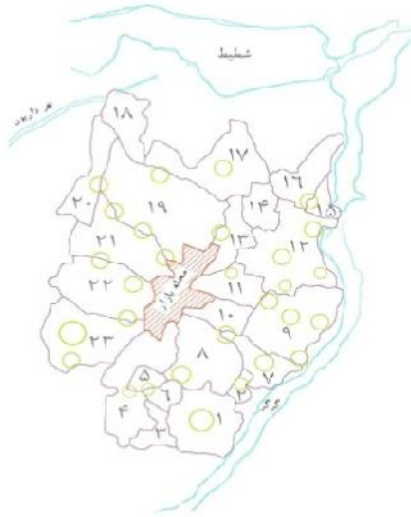
شکل ۲: ساختار شهر به ترتیب راست به چپ در دوران‌های ساسانی، قرن چهارم و پنجم، صفویه و قاجار و معاصر

Figure 2: Structure of the City in the Sassanid, 4th and 5th Centuries, Safavid and Qajar Periods, Contemporary in the Right-to-Left Order

۳- محلات در شوشتر

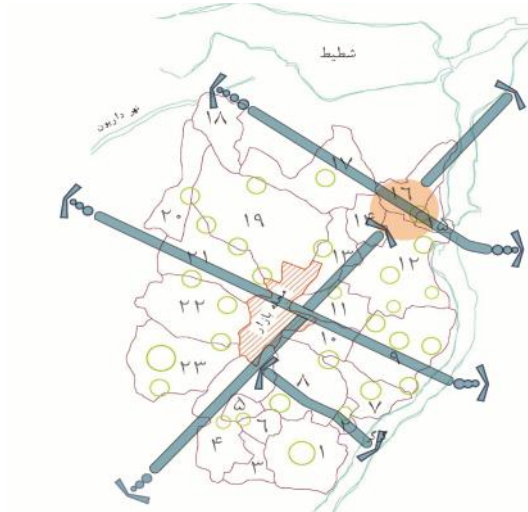
در دوره‌ی مدرن و با ورود خودرو به عرصه‌ی زندگی لزوم تعریض معابر و احداث خیابان‌های عریض و مستقیم موجب گسست و شکاف در محلات قدیمی شهر گردید. قبل از خیابان‌کشی در سال ۱۳۳۵ ساختار محلات منسجم و پیوسته بود (شکل ۴). اما پس از خیابان‌کشی و قطع کردن ارتباط تعدادی از محلات این انسجام از هم پاشید تا به امروز که این ساختار بسیار کمرنگ شده است. در واقع آیین‌های عزاداری بهانه‌ای برای باز زنده‌سازی آن می‌باشد و در این ایام به گونه‌ای است که گویی ساختار محلات و انسجام شهر دوباره احیا شده است.

شهر شوشتر دارای ۱۶ محله می‌باشد: ۱- محله‌ی دکان شمس؛ ۲- محله سید هادی؛ ۳- محله‌ی خبازان؛ ۴- محله‌ی سید محمدشاه؛ ۵- محله‌ی پل خراطان؛ ۶- محله‌ی میدان شیخ؛ ۷- محله‌ی کوچه پهن؛ ۸- محله‌ی گرگر؛ ۹- محله‌ی اشک؛ ۱۰- محله‌ی شاه زید؛ ۱۱- محله‌ی کندال؛ ۱۲- محله‌ی دل دل؛ ۱۳- محله‌ی کوره؛ ۱۴- محله‌ی میرزا هادی؛ ۱۵- محله‌ی دکان سید؛ ۱۶- محله‌ی مسجد جامع. شکل ۴ موقعیت محلات را در شهر شوشتر می‌دهد.

شکل ۳: محلات شهر شوشتر

Figure 3: Shushtar Neighbourhoods

شکل ۴: احداث خیابان و گسست محلات شهر

Figure 4: Construction of the Street and Fragmentation of the Neighbourhoods

شناخت و تحلیل آیین‌های مذهبی در شوشتر

همان‌طور که اشاره شد جهت نیل به هدف تحقیق، شناسایی فضاها و عناصری که در برگزاری آیین سوگواری محرم کارکرد دارند و از سویی دیگر رابطه‌ی بین این عناصر با بافت همجوار و پیکره‌ی شهر ضروری است در این بخش ابتدا خلاصه یافته‌ها از برداشت میدانی و در پی آن پاسخ به سؤالات تحقیق ارائه شده است. بقعه‌ها و امامزاده‌ها و مساجد مهم‌ترین فضاهای آیینی در برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم هستند. بسیاری از این امامزاده‌ها و بقعه‌ها نه تنها در ایام عاشورا بلکه در طول سال نیز مورد استقبال مردم هستند و همان‌طور که گفته شد تمامی آنها در بخش قدیمی شهر قرار دارند. از مهم‌ترین بقعه‌ها و امامزاده‌هایی که در شوشتر در این مراسم شرکت گسترده دارند می‌توان به بقعه‌ی براء بن مالک و امامزاده عبدالله، مقام عباس و مرقد شیخ شوشتری نام برد که به صورت نقاط کانونی عمل می‌کنند.

معرفی امامزاده‌ها، مساجد و بقعه‌ها

بر اساس اطلاعات جمع‌آوری شده بقعه‌ها و امامزاده‌ها بجز ایام عزاداری در طول سال نیز بسیار مورد استقبال مردم هستند. از مکان‌های مهمی که در این ایام مورد استقبال مردم‌اند می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

۱- بقعه براء/بن مالک

بقعه‌ی براء بن مالک انصاری در شمال شهر شوشتر و در برابر ویرانه‌های قلعه‌ی سلال واقع شده است. این بقعه کهن‌ترین مقبره‌ی اسلامی در شوشتر می‌باشد. براء بن مالک انصاری از شجاعان صحابه‌ی حضرت پیامبر (ص) بوده که هنگام فتح شوشتر در سال ۱۷ یا ۱۸ هجری قمری به دست هرمزان حاکم خوزستان کشته شده است. این بقعه از صدر اسلام تا دوره‌ی صفویه دارای گنبد و بارگاهی بوده که از آن زمان به بعد رو به ویرانی گذاشت تا اینکه مهدی قلی‌خان شاملو به دستور شاه عباس حاکم شوشتر شده و اقدام به بازسازی این بقعه کرد (Afshar, 2006:377). این بنا به شماره‌ی ۲۴۴۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. بقعه‌ی براء بن مالک انصاری همه ساله در روز تاسوعا پذیرای دسته‌های سینه‌زنی و زنجیرزنی عزاداران حسینی است. این بقعه نه تنها به لحاظ مذهبی دارای اهمیت است بلکه بنای آن نیز به‌عنوان بنای تاریخی از اهمیت برخوردار است. عکس (۸) نشان‌دهنده‌ی صحن این بقعه در ایام عزاداری می‌باشد.

مقبره شیخ شوشتری و بقعه سید محمد گیاه‌خوار

در تاریخ دی ۱۳۷۳ هجری شمسی با درگذشت علامه شیخ شوشتری و دفن در جوار بقعه‌ی سید محمد گیاه‌خوار (گلابی) و توجه و علاقه‌ی مردم شوشتر به ایشان، همه ساله در روز هفتم محرم دسته‌های عزادار از سرتاسر محلات شهر در این مکان گرد هم می‌آیند. بقعه‌ی سید محمد گیاه‌خوار (در شمال شرقی شوشتر در کنار رودخانه‌ی کارون واقع شده است. بر بالای سردر ورودی آن کتیبه‌ای وجود دارد که تاریخ تعمیر بنا را به دوران محمدشاه قاجار و به هنگام حکومت منوچهر خان معتمدالدوله نشان می‌دهد (ایرج افشار ۱۳۸۵، ۳۷۷).

بقعه مقام عباس

در محله‌ی درعباس بقعه‌ای قرار دارد به نام مقوم یا مقام عباس که علیرغم قدمت آن تاریخ ساخت بنا مشخص نیست. منشأ بنای بقعه احتمالاً خوابی بوده که از جزئیات آن اطلاعاتی در دست نیست و فعلاً در روز هشتم محرم بساط سینه‌زنی در آنجا برپاست و غالب محلات و دسته‌های سینه‌زنی به آنجا می‌روند. روزهای جمعه و پنجشنبه نیز، زن‌ها به‌عنوان زیارت به آنجا می‌روند (Eghtedari, 1974:722).

امام‌زاده عبدالله

بقعه‌ی امام‌زاده عبدالله بر بالای تپه‌ای در جنوب شهر قرار دارد و دارای چشم‌انداز بسیار زیبایی است. ساختمان اصلی آن را به المستنصر بالله خلیفه‌ی عباسی نسبت می‌دهند. در بالای سردر امام‌زاده کتیبه‌ای به خط کوفی باقی مانده که تاریخ ۶۲۹ هجری قمری را دارد. امام‌زاده عبدالله محل دفن یکی از فرزندان امام زین‌العابدین (ع) است. این بقعه در گذشته دارای ساختمان‌های جنبی چون مدرسه، کتابخانه و مهمانسرا بوده است که به مرور از بین رفته‌اند (Afshar, 2006:375).

بررسی مراسم عزاداری در شوشتر

مسیر حرکت دستجات عزاداری در شوشتر به صورت خطی می‌باشد که به دو صورت از شمال به جنوب و از جنوب به شمال تمام بافت تاریخی شهر را پوشش می‌دهد. تا قبل از فوت شیخ شوشتری مراسم در سه روز هشتم، نهم و دهم محرم برگزار می‌گردید لیکن

پس از فوت شیخ شوشتری مردم بدلیل علاقه‌ی قلبی به ایشان روز هفتم محرم در کنار مزارشان مراسم عزاداری برگزار می‌کنند.

مراسم روز هفتم محرم

مردم از مرکز شهر و محله‌ی بلیتی و محلات دیگر در میدان ۱۵ خرداد جمع شده و با اجرای مراسم عزاداری به سمت مقبره شیخ شوشتری حرکت می‌کنند. شکل ۵ مسیر حرکت دسته‌های عزادار را به سمت مقبره‌ی شیخ شوشتری نشان می‌دهد. همان‌طور که در بالا ذکر شد بلیتی، محله‌ای در حاشیه‌ی شهر شوشتر و مهاجرنشین می‌باشد. این عامل باعث همبستگی هر چه بیشتر مرکز شهر و این محله می‌شود.

- خیابان اصلی طالقانی
- خیابان‌های فرعی جمع‌کننده
- مقام عباس مقصد نهایی دسته‌های عزاداری

شکل ۵: مسیر حرکت دسته‌ها به سمت مرقد شیخ شوشتری

Figure 5: Path of Procession to Sheikh Shushtari Shrine

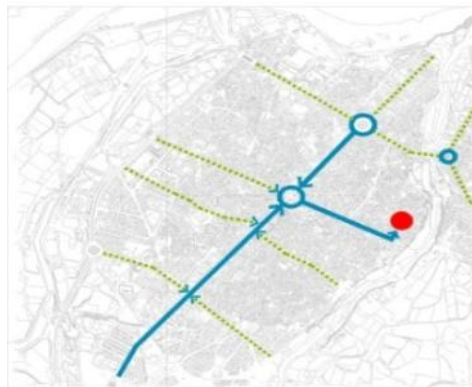
مراسم روز هشتم محرم

مردم از محلات مختلف در تقاطع خیابان امام خمینی جمع شده و به سمت محله‌ی درعباس و به احترام مقام عباس که در این محل قرار دارد در این مکان جمع می‌شوند و به عزاداری می‌پردازند. شکل ۶، تصویری از تجمع عزاداران در این روز را نشان می‌دهد. مسیر حرکت عزاداران در روز هشتم محرم نیز در شکل ۷ نشان داده شده است.

شکل ۶: دسته‌های سینه‌زنی در مقام عباس

Figure 6: Rituals within Maqam Abbas

- خیابان اصلی طالقانی
- خیابان‌های فرعی جمع‌کننده
- مقام عباس مقصد نهایی دسته‌های عزاداری

شکل ۷: مسیر حرکت دسته‌ها از جنوب به شمال و حرکت به سمت مقام عباس

Figure 7: The Direction of the Procession from South to North and Towards Maqam Abbas

مراسم روز تاسوعا

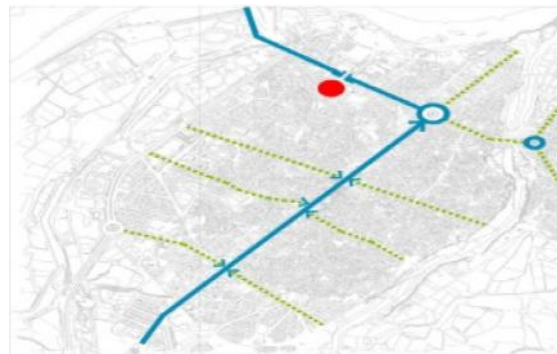
مردم از محلات مختلف به خیابان اصلی طالقانی آمده و از جنوب به سمت شمال حرکت می‌کنند و در میدان ۱۷ شهریور تجمع کرده و به سمت بقعه‌ی براء بن مالک حرکت کرده و اوج عزاداری در آنجا شکل می‌گیرد. در این روز که مراسم از بعد از ظهر

آغاز می‌شود و تا شب ادامه می‌یابد سیل مردم از سراسر شهر به این مکان سرازیر می‌شود و دسته‌های سینه‌زنی و زنجیرزنی از حالت خطی خارج شده و به صورت دایره‌ای شکل حول مرکز صحن براء بن مالک می‌چرخند (شکل ۸). شکل ۹ مسیر حرکت دسته‌های عزادار را به سمت بقعه‌ی براء بن مالک نشان می‌دهد. مردمی که به‌عنوان عزادار و در عین حال تماشاچی این مراسم در این مکان حضور دارند دورتا دور صحن را پوشانده و دسته‌ها را همراهی می‌کنند.

شکل ۸: تصویر شب تاسوعا در صحن بقعه‌ی براء ابن مالک و تجمع دسته‌های عزاداری

Figure 8: Picture of Tasoula Night in the Courtyard of Bara Ibn Malik's Shrine and the Gathering of Mourners

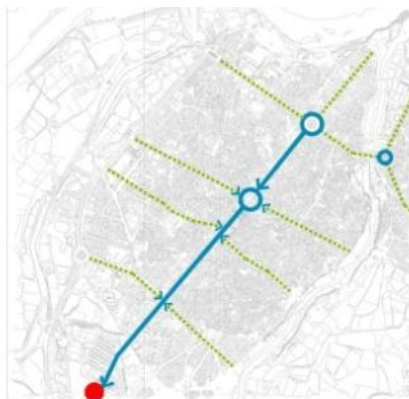

خیابان اصلی طالقانی
 خیابان‌های فرعی جمع‌کننده
 بقعه‌ی بر ابن مالک مقصد نهایی دسته‌های عزاداری

شکل ۹: مسیر حرکت دسته‌ها از جنوب به سمت شمال و حرکت به سمت بقعه‌ی براء ابن مالک
Figure 9: The Direction of The Procession From South to North and to the Bara Ibn Malik Shrine

مراسم روز عاشورا

در این روز حرکت از شمال به سمت جنوب می‌باشد. مردم از محلات مختلف در میدان ۱۷ شهریور جمع شده و به سمت امامزاده عبدالله حرکت می‌کنند (شکل ۱۰). در روز عاشورا که اوج عزاداری در این ایام می‌باشد عزاداری از صبح زود تا نماز ظهر عاشورا ادامه پیدا می‌کند. در این روز علاوه بر دسته‌های عزاداری سینه‌زنی و زنجیرزنی که با شور هر چه تمام‌تر اجرا می‌شود، شهر یکپارچه تبدیل به صحنه‌ی نمایشی عظیم می‌شود و تعزیه‌های ظهر عاشورا به نمایش در می‌آیند. صحن امامزاده عبدالله فضایی وسیع و مناسب را در اختیار مردم قرار می‌دهد تا بتوانند مراسم را هر چه باشکوه‌تر اجرا کنند. سپس با برگزاری نماز ظهر عاشورا مراسم به پایان می‌رسد (شکل ۱۰).

■ خیابان اصلی طالقانی

■ خیابان‌های فرعی جمع‌کننده

■ امامزاده عبدالله مقصد نهایی دسته‌های عزاداری

شکل ۱۰: مسیر حرکت دسته‌ها از شمال به سمت جنوب و تجمع در امامزاده عبدالله

Figure 10: The Route of the Procession From North to South and Gathering in Imamzadeh Abdullah Shrine

شکل ۱۱: تصویر برگزاری مراسم تعزیه‌ی ظهر عاشورا در امامزاده عبدالله

Figure 11: Picture of Performing Ta'Zieh on Ashura Noon within Imamzadeh Abdullah shrine

تحلیل یافته‌ها و بحث

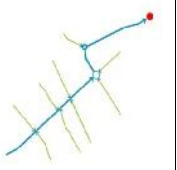
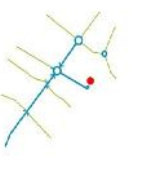

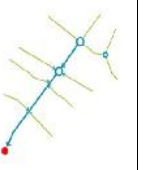
برای شناسایی قواعدی که مجموعه مراسم آیینی بر پیکره‌ی شهری اعمال می‌کند. سعی شده به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱. آیا مراسم عزاداری محرم به‌عنوان فرصتی برای کاهش آسیب‌های حاصل از تصلیب ساختار کهن شهر می‌باشد؟
۲. آیا مناسک عزاداری محرم به‌عنوان عامل اساسی جهت انتظام‌بخشی به ساختار امروزی شهر می‌باشد؟

همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شده است، مسیر حرکت عزاداران در ۴ روز مخصوص عزاداری در ایام محرم و مقاصد دستجات عزاداری به نحوی سامان یافته که روز هفتم محرم مقصد، مقبره‌ی شیخ شوشتری در شمال، هشتم محرم مقصد، بقعه‌ی عباس در شرق، نهم محرم مقصد، بقعه‌ی براء ابن مالک در غرب و در خاتمه دهم محرم اوج مراسم آیینی عزاداری مقصد، امامزاده عبدالله در جنوب شهر خاتمه می‌یابد و مسیر حرکت دستجات به گونه‌ای است که تمام محلات قدیمی شهر را پوشش می‌دهد.

جدول ۲: نقشه مسیر حرکت عزاداران در روزهای هفتم، هشتم، نهم و دهم محرم

Table 2: Map of the Route of Procession on the Seventh, Eighth, Ninth and Tenth Day of Muharram

روزهای عزاداری	هفتم محرم	هشتم محرم	نهم محرم	دهم محرم
Mourning days	7 th of Muharram	8 th of Muharram	9 th of Muharram	10 th of Muharram
مکان‌های تجمع	مقبره‌ی شیخ شوشتری	بقعه‌ی مقام عباس	بقعه‌ی براء ابن مالک	امامزاده عبدالله
Gathering places	Sheikh Shushtari shrine	Maqam Abbas	Bara Ibn Malik shrine	Imamzadeh Abdullah shrine
مسیر حرکت دسته‌ها				

در مجموع برگزاری مراسم آیینی و دستجات عزاداری در روزهای مختلف در بخش‌های مختلف بافت تاریخی شهر شوشتر توانسته است، توزیعی عادلانه در بخش‌های مختلف شهر داشته و اهمیت هر گوشه از شهر را ضمن این مراسم متذکر شود. این نمایش پیوند بین شهر و مردم را بیش از هر زمان دیگر آشکار می‌سازد. مشارکت ساکنین محلات مختلف شهر در این مراسم توانسته است نوعی هم‌پیوندی بین محلات به رغم گسست ایجاد شده ناشی از خیابان‌کشی و تصلیب بوجود آمده، ایجاد نماید. تطبیق فضاها و عناصر شهری و صحنه‌های برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم با پیکره‌ی شهر تا حدی است که بدون توجه به این مراسم آیینی نمی‌توان تحلیل کاملی از شکل و سازمان‌دهی فضاهای شهری بدست داد. علاوه بر اینکه کانون‌های مذهبی شهر در این مراسم نقش کلیدی دارند، کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم، شکلی یکپارچه و منسجم خواهد گرفت و عناصر گسست در دوره‌ی مدرن در پیکره‌ی شهر به عاملی مثبت در این حرکت آیینی مبدل می‌گردد. این امر اهمیت و نقش بالقوه‌ی مراسم آیینی را در انتظام‌بخشی و هم‌پیوندی بافت‌های آسیب‌یافته ناشی از توسعه‌های متأخر شهرهای سنتی به تصویر می‌کشد.

نتیجه‌گیری

فرهنگ شیعه و انعکاس آن در فضای شهری چهره‌ای خاص و هویتی مشخص به شهر ایرانی - اسلامی می‌دهد، در این فرهنگ، قیام عاشورا به‌عنوان تجلی تفکری توحیدی از اهمیت خاص معنوی برخوردار است. هدف از این پژوهش بررسی وجود یا عدم رابطه میان آئین‌ها و مناسک با استخوان‌بندی شهر از دو بعد کالبدی و اجتماعی بود که به‌عنوان نمونه‌ی مورد مطالعه، بافت تاریخی شهر شوشتر مورد بررسی قرار گرفت. در راستای این هدف، تعاریف مفهومی و عملیاتی خاصی از مراسم مذهبی، ساختار کالبدی شهر ایرانی و تعامل مراسم با کالبد شهری که مورد توافق بسیاری از صاحب‌نظران است، مبنای تدوین پرسش‌های پژوهش قرار گرفت. از تحلیل شاخص‌های مورد سنجش در نمونه‌ی مورد مطالعه می‌توان چنین نتیجه گرفت که محل قرارگیری فضاهای مذهبی از جمله تکایا و حسینیه‌ها و مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری گویای تعامل و رابطه‌ی ساختار کالبدی و عناصر فضایی شهر است که طی زمان با تأثیر از یکدیگر تغییر کرده یا تکمیل شده‌اند و این عامل نقش مستقیم در پایداری و هویت بخشی به معماری و شهرسازی شهر دارد و سؤال این پژوهش را پاسخ می‌دهد. عدم توجه به مراسم و مناسک آئینی در طراحی سازمان کالبدی - فضایی شهری به معنی عدم توجه به سرمایه‌های هویتی و نیازمندی‌های اجتماعی - فرهنگی مردم جامعه است. بنابراین یکی از روش‌های تجلی ارزش‌های اعتقادی شیعیان در محیط کالبدی، شناسایی هر چه بیشتر و بکارگیری اصول حاکم بر آنها نیز می‌باشد. از تحلیل‌ها و مطالعات میدانی که در این تحقیق عرضه شد، چنین بر می‌آید که:

۱. در اجرای مراسم آئینی، مرکز تاریخی شهر شوشتر و گذرهای منتهی به آن از اهمیت خاصی برخوردارند. در راستای این امر باید بسترسازی مناسبی برای پاسخگویی فضا به مراسم و مناسک و فعالیت‌های ممکن حاصل گردد.

۲. اتخاذ تمهیداتی جهت هویت‌بخشی به سازمان فضایی تاریخی - مذهبی شهر و مقاوم‌سازی ابنیه با ارزش بقاع و امامزاده‌ها ضروری است.

۳. آیین‌های جمعی باعث همبستگی بین مردم می‌باشد. در این مراسم و مناسک شاهد ادغام رفتارهای فردی و تشکیل ساختارهای گروهی هستیم که در پیشرفت و ارتقاء سطح کیفیت زندگی شهری در شهر شوشتر تأثیر به‌سزایی دارد.

۴. برگزاری آیین‌های مذهبی در ایجاد حس تعلق نسبت به شهر و محله و تشکیل خاطرات جمعی مؤثر می‌باشد. با ایجاد احساس هویت‌مندی بسیاری از بحران‌های شهر از جمله گسست بافت شهر شوشتر و محلات از بین رفته و موجب انسجام و هم‌پیوندی محلات در ساختار شهر می‌شود.

References:

Afshar Sistani, I. (2006). Khuzestan and its ancient civilization, volume 1, Department of print and publications for Ershad e Eslami Ministry, Tehran. (Persian).

Amn zadeh Gohar Rizi, B. (1999). "Hosseinieh and Takayeh a statement of the identity of Iranian cities", the journal of fine arts, 6:55-65. (Persian).

Durkheim, D. E. (2004). The Elementary Forms of the Religious Life, translation of Bagher Parham, Markaz publication, Tehran. (Persian).

Eghtedari, A. (1974). Diar e Shahriaran, Khuzestan historial monuments and structures, Volume 1, Society for the National Heritage of Iran, Tehran. (Persian).

Eliade, M. (1997). A history of religious ideas, translation of Jalal Satari, Soroush Publication, Tehran. (Persian).

Nasr, S. H. (2015). Islamic Art and Spirituality, Hekmat publication, Tehran.

Parsin Tarh Sakht Consulting Engineering Company (2011). The study for improvement of historical urban texture of Shushtar, Ministry of Roads and Urbanization, Teharn. (Persian).

Peterson. S. (1988). Ta'ziyah and its related arts, in Peter J. Chelkowski, Ta'iziyah, Iran's leading indigenous theater, Scientific and Cultural publication, Tehran. (Persian).

Rapoport, A. (1987). The cultural origin of residential complexes, translation of Razieh Rezazadeh, Univerity of Science and Technology, Tehran. (Persian).

Soltan Zadeh, H. (1983). The Formation of the City and Religious Centers in Iran, Agah publication, Tehran. (Persian).

The Role of Rituals in the Structure of Traditional City (The Case Study: Shushtar City)

Mohammad Ebrahim Mazhari (Ph.D)¹

Fatemeh Poudat (Ph.D)²

DOI: 10.22055/qjsd.2019.27045.1774

Abstract:

Over the centuries, religious symbols and rituals have dictated the specific order to the structure of traditional cities, the reason by which, many cities in the past were able to respond to psychological needs of the residents. The rituals that are performed during the years, affect the structure of the city without which analyzing the form and structure of the city is not possible. This research aims to study the effect of rituals on the structure of traditional cities and Shushtar is chosen as the case study. This research investigates the role of rituals in particular the ceremony of Moharam in enhancing the disturbances resulted from modification of historical structure of the city and its spatial order. This research shows that the rituals break the modern structure of the city into the integrated stage area. "Takiya"s, shrines, "Hoseinia"s and mosques as religious and ceremonial places are focal points within the city structure. During ceremonies, the city abandons its daily routine and transforms in to an integrated stage for a great Theater. This Theater, performed by the citizens, reveals the connectivity between residents and city more than ever. Furthermore the focal religious points play a critical role in the ritual ceremonies. Therefore the morphology of the city needs to adjust to the ceremony to become connected and homogeneous. In that adjustment, modern urban elements, that fragmented the city structure, applied as an effective element during the ceremonies.

Key Concepts: Rituals, City structure, Symbols, Shushtar City, Connectivity

¹ Assistant professor, Department of architecture, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Ahvaz, Iran (Corresponding Author), m_e_mazhary@scu.ac.ir

² Assistant professor, Department of architecture, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Ahvaz, Iran, f.poodat@scu.ac.ir

© 2019 by the authors. Licensee SCU, Ahvaz, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).